فصل ۴

درس ۱۰: سبک هندی

مفاهیم آموزشی

سبک هندی از اوایل قرن یازدهم تا اواسط قرن دوازدهم به مدّت ۱۵۰ سال در تاریخ ادبیات فارسی رواج داشت.

نتایج ورود شعر به میان عامهٔ مردم
۱- شعر را با مضمون‌ها و قلمروهای تازه‌ای روبه‌رو کرد که حرکت سودمندی بود.
۲- افراد کم‌اطلاع و عامی شعر را از استواری و سلامت پیشین خود دور کردند و این برای آیندهٔ ادبیات زیان‌آور بود.

ویژگی‌های شعر این دوره در سه قلمرو قابل بررسی است
۱- قلمرو زبانی
۲- قلمرو ادبی
۳- قلمرو فکری

✪ قلمرو زبانی
۱- ورود زبان کوچه و بازار به شعر، بی‌توجّهی به زبان، بی‌دقّتی در کاربرد جمله‌ها و ترکیب‌ها و ورود واژه‌های عامیانه در شعر.
۲- گسترش دایرهٔ واژگان شعر، استفاده از واژگانی مانند: نزاکت، قالی، بخیه، شیشه، سفال و ...
۳- رخت بربستن بسیاری از لغات ادبی قدیم از صحنهٔ شعر؛ به‌گونه‌ای که می‌توان گفت زبان شعر سبک هندی زبان جدید فارسی است.
۴- برخوردار نبودن از مختصات زبان قدیم به‌ویژه سبک خراسانی.
۵- ورود افکار و واژگان مربوط به مذاهب و آداب و رسوم هندوان.
۶- کاهش کاربرد لغات عربی و رواج لغات ترکی که سبب ضعف زبان فارسی شد.

دلایل از بین رفتن مختصات سبکی زبان قدیم
۱- حملات پی‌درپی بیگانگان مانند: مغولان، تیموریان و اُزبکان به ایران به‌ویژه نواحی مشرق که سبب نابودی کتابخانه‌ها و از بین رفتن آثار کهن شد.
۲- تغییر جغرافیایی حوزه‌های شعری در نقاط مختلف ایران و تأثیر پذیرفتن از زبان‌های نواحی گوناگون.

وقایع تاریخی در ایران	تأثیر آنها بر زبان فارسی
پایان سلطهٔ حکومت بغداد بر ایران	کم شدن لغات عربی
حملات تیموریان و ازبکان به ایران	رواج واژگان ترکی و ضعف زبان فارسی
سلطهٔ شاهان صفوی	رواج زبان ترکی؛ زیرا در دربار به زبان ترکی سخن می‌گفتند.

نکته: زبان سبک هندی را باید زبانی واقع‌گرا قلمداد کرد؛ زیرا زبان حقیقی مردم آن دوره بوده است.

✪ قلمرو ادبی
۱- کم‌توجّهی به بدیع و بیان؛ کاربرد فراوان تشبیه در شعر برخی شاعران شاخص؛ تلمیح، حسن تعلیل، حس‌آمیزی، تمثیل و اسلوب معادله نیز از دیگر آرایه‌های پر کاربرد این سبک هستند.
۲- قالب شعری: غزل، امّا غزلی که حد و حدود ندارد، مثلاً به ۴۰ بیت هم می‌رسد.
۳- تکرار قافیه، زیرا شاعر سبک هندی شاعر تک‌بیت گوست؛ یعنی قالب حقیقی شعرش مفردات است.
۴- استفاده از ردیف‌های طولانی و خوش‌آهنگ

✪ قلمرو فکری
۱- شعر سبک هندی معنی‌گرا است نه صورت‌گرا. شاعران به دنبال مضمون‌سازی، از هر چیزی در عالم طبیعت یا در ذهن استفاده کرده‌اند.
۲- شعر در سبک هندی در تک بیت خلاصه شده است و طول و عرض معنا از یک بیت پیش‌تر نمی‌رود.
۳- کار شاعران سبک هندی ترجمهٔ مطالب فلسفی و عرفانی و غنایی گذشتگان به بیان سبک هندی بود.
۴- کوشش شاعران سبک هندی مضمون‌یابی، ارائهٔ خیال خاص و معنی برجسته است؛ یعنی یافتن فکری جزئی اما تازه و نگفته و بیان آن به صورتی اعجاب‌انگیز.

انواع نثر در سبک هندی
۱- **نثر ساده** (نه نثر مرسلی که امثال بلعمی می‌نوشتند): لغات و ترکیبات عربی و اشاره به آیات و احادیث و درآمیختگی شعر و نثر در متون این دوره کم نیست.
۲- **نثر مصنوع**: حلاوت و فخامت نثر فنّی قرن ششم و هفتم را ندارد و هر چه هست تکلّف، بی‌ذوقی و غلط‌پردازی است.
۳- **نثر بینابین**: نثری است نه‌چندان ساده و نه‌چندان دشوار و قصد نویسنده در اصل آسان‌نویسی بوده است.

@KonkurVIPBook

آثار منثور سبک هندی

نام کتاب	نام نویسنده	نوع نثر
کتب داراشکوه (در هند)	محمد داراشکوه، حاکم گورکانی هند	ساده
شرفنامهٔ بدلیسی (در عثمانی)	شرف‌خان بدلیسی (تاریخ‌نگار برجستهٔ ایرانی)	ساده
بدایع‌الوقایع (درماوراءالنهر)	زین‌الدّین واصفی	ساده
تذکرهٔ شاه طهماسب (دربارهٔ تاریخ)	شاه طهماسب صفوی	ساده
عالم آرای عباسی (دربارهٔ تاریخ)	اسکندر بیگ ترکمان	ساده
رشحات عین‌الحیات (دربارهٔ عرفان)	علی‌بن حسین واعظ کاشفی	ساده
مجالس‌المؤمنین (دربارهٔ زندگی‌نامه)	قاضی نورالله شوشتری	ساده
جامع عباسی (در فقه)	شیخ بهایی	ساده
فرمان‌ها	شاهان صفوی	مصنوع
منشآت	-	مصنوع
دیباچهٔ شرفنامهٔ بدلیسی	شرف خان بدلیسی	مصنوع
دیباچهٔ کتاب عیاردانش	ابوالفضل بن مبارک علامی	مصنوع
عباس‌نامه	وحید قزوینی	مصنوع
محبوب‌القلوب	میرزا برخوردار فراهی	مصنوع
حبیب‌السیر	خواندمیر	بینابین
احسن التّواریخ	حسن‌بیگ روملو	بینابین

ویژگی‌های نثر این دوره در سه قلمرو قابل بررسی است

۱- قلمرو زبانی
۲- قلمرو ادبی
۳- قلمرو فکری

قلمرو زبانی

۱- درآمیختگی نظم و نثر
۲- کاربرد وجه وصفی
۳- جمع بستن با «ات» هم در کلمات عربی، هم در فارسی و هم در ترکی و مغولی
۴- مطابقت صفت و موصوف به تقلید از عربی
۵- آوردن تتابع اضافات در مقام تعارف و تمجید از بزرگان یا به سبب قرینه‌پردازی و موازنه
۶- آوردن جملات طولانی
۷- کاربرد افعال با پیشوندهای متعدّد
۸- فراوانی لغات ترکی و مغولی

قلمرو ادبی

۱- زبان عامیانه و انحطاط ادبی (انحطاط ادبی از دورهٔ تیموری هم بیشتر شده است.)
۲- رواج استفاده از آیات، احادیث و عبارات عربی (که در آرایهٔ تلمیح نمودار شد.)
۳- کاربرد شعرهای ضعیف در متن کتاب‌های نثر
۴- بی‌دقّتی در ذکر تاریخ و حوادث تاریخی
۵- رواج مدح و چاپلوسی
۶- رواج نگارش کتاب‌هایی با عنوان فرهنگ لغت به دلیل آمیزش زبان فارسی با دیگر زبان‌ها

قلمرو فکری: مجموع عوامل زیر سبب شد جامعهٔ ایران در زمان اوج حکومت صفوی (زمان شاه عباس اوّل) از نویسندگان چیره‌دست خالی بماند:

۱- تأثیر فساد و تیره‌بختی چند قرن گذشته
۲- کشتار مردم و فرار دسته جمعی افراد با ذوق و آزاده از بیم تیغ استبداد به خارج از کشور
۳- کشته شدن یا مردن مردم از گرسنگی و فقر

@KonkurVIPBook

۱- ✪ ویژگی‌های زبانی، ادبی ... :

روزگاری شد ز چشم اعتبار افتاده‌ام / چون نگاه آشنا از چشم یار افتاده‌ام
دست رغبت کس نمی سازد به سوی من دراز / چون گل پژمرده بر روی مزار افتاده‌ام
اختیارم نیست چون گرداب در سرگشتگی / نبض موجم، در تپیدن بی‌قرار افتاده‌ام
عقده‌ای هرگز نکردم باز از کار کسی / در چمن بیکار چون دست چنار افتاده‌ام
همچو گوهر گردلم از سنگ گردد دور نیست / دور از مژگان ابر نوبهار افتاده‌ام — صائب

قلمرو زبانی	قلمرو ادبی	قلمرو فکری
- کم بودن واژگان عربی - کاربرد واژگان کوچه و بازاری (روی مزار، بیکار افتاده‌ام)	- تشبیه: در بیت‌های ۲، ۴ و ۵ - اضافهٔ استعاری (تشخیص): نبض موج، دست چنار - مجاز: مژگان مجاز از چشم	- جبرگرا - شکوه از بی‌اعتباری روزگار و بی‌مهری یار - احساس بی‌فایدگی و ناتوانی در گره‌گشایی از کار دیگران
- به کار بردن واژه‌هایی که کمتر در شعر پیشینیان به کار رفته است. (چنار - مزار - بیکار)	- کنایه: از چشم افتادن کنایه از بی‌ارزش شدن - عقده از کار کسی باز کردن کنایه از مشکل کسی را حل کردن	- مضمون‌سازی (بیت‌های ۲ و ۴) - کامل بودن معنای تک‌بیت‌ها (بیت ۴)
- سادگی زبان شعر	- قابلیت به شمار آوردن تک‌بیت به عنوان مفردات (بیت ۲)	- یافتن فکری جزئی اما تازه و نگفته و بیان آن به صورتی اعجاب‌انگیز

۲- بیت‌های زیر را ... .

الف) ای گل که موج خنده‌ات از سرگذشته است / آماده باش گریهٔ تلخ گلاب را — صائب

- تشخیص: ای گل / - تشخیص (اضافهٔ استعاری): گریهٔ تلخ گلاب / - حس‌آمیزی: گریهٔ تلخ

ب) به یک کرشمه که در کار آسمان کردی / هنوز می‌پرد از شوق چشم کوکب‌ها — صائب

- تشخیص (اضافهٔ استعاری): چشم کوکب
- تناسب: آسمان و کوکب
- کنایه: از شوق پریدن چشم ستاره‌ها، کنایه از چشمک زدن ستاره‌هاست.
- حسن تعلیل: چشمک زدن ستاره‌ها به سبب کرشمه‌ای است که تو در کار آسمان کردی.

۳- ✪ سبک نثر دورهٔ ... . نثر در دورهٔ هندی اگرچه ساده است اما سادگی نثر سبک عراقی را ندارد؛ چرا که در نثر سبک عراقی نویسندگان تمایل شدیدی به ساده‌نویسی و حتی برگرداندن و بازنویسی کتاب‌های مشکل به زبان ساده داشتند. این در حالی است که سادگی نثر در سبک هندی به معنای مرسل بودن نیست؛ زیرا لغات و ترکیبات عربی، اشاره به آیات و احادیث و درآمیختگی شعر و نثر در آن فراوان است. به جهت ورود لغات بیگانه هر دو سبک پذیرای لغات ترکی و مغولی بودند، با این تفاوت که این‌گونه لغات در سبک هندی بسامد بالاتری دارند. ساخت دستوری جملات در سبک عراقی سست و ضعیف و در سبک هندی بیشتر پیرو دستور زبان عربی است. کاربرد وجه وصفی، مطابقت صفت و موصوف به تقلید از عربی، جمع بستن واژگان فارسی و حتی ترکی و مغولی با علامت عربی «ات» از ویژگی‌های بارز نثر سبک هندی است.

۴- در مورد دلیل ... . آمیزش زبان فارسی با دیگر زبان‌ها مثل زبان مغولی، ترکی، عربی و ... نگارش کتاب‌هایی با عنوان فرهنگ لغت را در این دوره رواج داد. (وارد شدن واژگان بیگانه منجر به تدوین فرهنگ‌نویسی شد.)

بیشتر بدانید

باید توجه داشت که زبان فارسی این دوره و دورهٔ قبل دست‌خوش تغییرهای فراوان شده و به‌دلیل دور بودن مراکز ادبی هند از ایران، نگارش کتاب‌هایی با عنوان فرهنگ لغت احساس شد؛ از آن جمله برهان قاطع، مصطلحات الشعرا و فرهنگ آنندراج را می‌توان نام برد که حاوی برخی از واژگان و اصطلاحات آن زمان هستند.

۵- ✪ بیت زیر را ... :

ز منجنیق فلک سنگ فتنه می‌بارد / من ابلهانه گریزم به آبگینه حصار — عرفی شیرازی

منجنیق فلک: اضافهٔ تشبیهی
سنگ فتنه: تشبیه فشرده (فتنه همانند سنگ است.)
شاعر فتنه‌های زمانه را چونان سنگ دانسته که از سنگ‌انداز فلک به سمت او پرتاب می‌شود و او با نادانی خود را پشت حصاری شیشه‌ای پنهان می‌سازد. / میان «سنگ» و «آبگینه» هم تضاد وجود دارد.

۶- وزن بیت زیر ... :

تـو ایـن عهـدی کـه بـا مـن بسـته بـودی مگـر بهـر شکسـتن بسـته بـودی طالب آملی

پایه‌های آوایی	تُ	ای	نَه	دی	کِ	با	مَن	بَس	تِ	بو	دی
	مَ	گَر	بَه	رِ	شِ	کَس	تَن	بَس	تِ	بو	دی
وزن	مفاعیلن				مفاعیلن				مفاعی (فعولن)		
نشانه‌های هجایی	U	–	–	–	U	–	–	–	U	–	–

۷- متن زیر را ... :

از طبقهٔ علّیهٔ شعرا که ناظمان مناظم سخن‌پیرایی و پیرایه‌بندان سلسلهٔ معنی‌آرایی‌اند در آن هنگام در اردوی معلّا و ممالک محروسه، شاعران سخنور و سخنوران بلاغت‌گستر بی‌شمار بودند در اوایل حال حضرت خاقانی جنّت مکانی توجّه تمام به حال این طبقه بود. اسکندر بیگ ترکمان

ویژگی‌های زبانی ← نثر این کتاب ساده، اما از نوع نثر سادهٔ سبک هندی است که لغات و ترکیبات عربی در آن فراوان‌اند. / کاربرد فراوان لغات عربی مثل: معلّا، محروسه، علّیه. / آوردن تتابع اضافات در مقام تعریف و تمجید: ناظمان مناظم سخن‌پیرایی، پیرایه‌بندان سلسلهٔ معنی‌آرایی، شاعران سخنور و سخنوران بلاغت‌گستر. / مطابقت موصوف و صفت به شیوهٔ زبان عربی: طبقهٔ علّیه. / کاربرد جملهٔ طولانی.
ویژگی‌های ادبی ← متن حاضر نکتهٔ قابل ذکری ندارد؛ زیرا همانند دیگر آثار منثور دورهٔ هندی به زبان عامیانه نزدیک است و ساختار ادبی آن تنها در قالب ترکیبات تصنّعی متکلّفی چون: طبقهٔ علّیه، ناظمان مناظم، پیرایه‌بندان سلسلهٔ معنی‌آرایی، اردوی معلّا، حضرت خاقانی جنّت مکانی نمایان شده است. / اشتقاق: ناظم و مناظم / مراعات نظیر (تناسب): شاعران، ناظمان، مناظم، سخن پیرایی، معنی آرایی و ... .

ارزشیابی مستمر

۱ درست یا نادرست بودن جملات زیر را مشخّص کنید. (۰/۵ نمره)

الف) نثر سبک هندی به سه دوره تقسیم می‌شود: ساده، مصنوع و بینابین ☐ درست ☐ نادرست

ب) تمثیل و اسلوب معادله در سبک هندی به چشم نمی‌خورد. ☐ درست ☐ نادرست

۲ کدام گزینه صحیح نیست؟ (۰/۲۵)

الف) شعر هندی شعری معنی‌گرا است، نه صورت‌گرا.

ب) کوشش شاعر سبک هندی مضمون‌یابی و ارائه خیال خاص و معنی برجسته است.

پ) زبان سبک هندی را باید زبانی واقع‌گرا قلمداد کرد.

ت) کار شاعران سبک هندی ترجمهٔ مطالب حماسی و تعلیمی گذشتگان به بیان سبک هندی بود.

۳ ✪ همهٔ گزینه‌ها به‌جز گزینهٔ ..... دربارهٔ ویژگی‌های ادبی سبک هندی درست است. (۰/۲۵)

الف) به بدیع و بیان جز به‌صورت طبیعی و تصادفی توجّه نمی‌شود.

ب) حسن تعلیل، اسلوب معادله، تمثیل و حس‌آمیزی، از آرایه‌های پرکاربرد هستند.

پ) تلمیحات در این دوره از نوع تلمیحات غریب و نادر است.

ت) توجّه به ردیف‌های طولانی خوش‌آهنگ رایج است.

۴ ✪ جاهای خالی را با واژگان مناسب پر کنید. (۰/۷۵)

الف) در شعر سبک هندی دایرهٔ ..... گسترش یافت.

ب) قالب حقیقی شعر سبک هندی ..... است.

پ) شاهان صفوی در دربار خود به زبان ..... سخن می‌گفتند.

۵ وصل کنید. (در ستون «الف» یک مورد اضافه است.) (۰/۷۵)

«الف»	«ب»
• رشحات عین الحیات	• وحید قزوینی
• حبیب السیر	• خواندمیر
• جامع عباسی	• شیخ بهایی
• عباس‌نامه	

۶ شعر سبک هندی چگونه شعری است؟ (۱)

۷ ✪ دلیل تألیف فرهنگ‌های لغت در دورهٔ سبک هندی چه بود؟ (۱)

۸ ✪ چرا ایران در عصر اعتلای صفوی از نویسندهٔ قوی‌دست خالی ماند؟ (۲)

@KonkurVIPBook

۹ ویژگی‌های ادبی بیت زیر را بنویسید. (۱)

گر چه از وعدهٔ احسان فلک پیر شدیم — نعمتی بود که از هستی خود سیر شدیم — صائب

۱۰ دیدگاه فکری شاعر در بیت زیر را بنویسید. (۰/۵)

گر چه از کوشش تدبیر نچیدیم گلی — این‌قدر بود که تسلیم به تقدیر شدیم — صائب

۱ الف) درست (۰/۲۵)، ب) نادرست (۰/۲۵) **۲** گزینهٔ «ت» (۰/۲۵) **۳** گزینهٔ «پ»؛ (۰/۲۵) زیرا تلمیحات این دوره از نوع رایج بود نه از نوع تلمیحات غریب و نادر. **۴** الف) واژگان (۰/۲۵)، ب) مفردات (۰/۲۵)، پ) ترکی (۰/۲۵) **۵** حبیب‌السیر ← خواندمیر (۰/۲۵)، جامع عباسی ← شیخ بهایی (۰/۲۵)، عباس‌نامه ← وحید قزوینی (۰/۲۵) **۶** شعر در سبک هندی در تک‌بیت خلاصه می‌شود و طول و عرض معنا از بیت فراتر نمی‌رود (۰/۵) و نهایت اینکه تحسین و اعجابی را در حدّ آن بیت برمی‌انگیزد. (۰/۵) **۷** آمیزش زبان فارسی با دیگر زبان‌ها مثل مغولی، ترکی و عربی موجب نگارش فرهنگ لغت شد. (۱) **۸** تأثیر فساد و تیره‌بختی و فلاکت چند قرن گذشته (۰/۵) و قتل مردم و فرار دسته‌جمعی افراد باذوق و آزاده از بیم تیغ استبداد، به خارج از ایران (۱) و کشته شدن یا مردن آنان از گرسنگی و فقر، (۰/۵) همهٔ اینها چنین نتیجه داد که در عصر اعتلای صفوی، یعنی زمان شاه عباس اوّل، ایران از نویسندهٔ قوی‌دست خالی ماند. **۹** تشخیص: وعدهٔ احسان فلک (۰/۵) کنایه: سیر شدن ← بیزار شدن (۰/۵) **۱۰** تسلیم در برابر سرنوشت / تسلیم سرنوشت بودن (نوعی جبرگرایی) (۰/۵)

درس ۱۱: پایه‌های آوایی همسان دولختی

مفاهیم آموزشی

✪ وزن «دوری» یا «همسان دولختی» یعنی وزن شعر از تکرار یک پایهٔ همسان حاصل نشده است؛ بلکه یک پایه، یک در میان تکرار شده است و هر دو مصراع آن از دو قسمت تشکیل شده است. موسیقی و آهنگ قسمت دوم، تکرار قسمت اول است؛ به عبارتی دیگر، هر نیم‌مصراع در حکم یک مصراع است.

«دل می‌رود ز دستم صاحبدلان خدا را — دردا که راز پنهان خواهد شد آشکارا» (حافظ)

پایه‌های آوایی	دِل	می	رَ	وَد	زِ	دَس	تَم	صا	حِب	دِ	لان	خُ	دا	را
	دَر	دا	کِ	را	زِ	پِن	هان	خا	هَد	شُ	دا	شِ	کا	را
وزن	مفعول			فاعلاتن				مفعول			فاعلاتن			
نشانه‌های هجایی	–	U	–	–	–	U	–	–	U	–	–	U	–	–

در این نوع وزن، هر مصراع در حکم یک بیت است و هجای پایان نیم‌مصراع تابع قوانین هجای پایان مصراع است؛ یعنی هجای کوتاه یا کشیده در پایان نیم‌مصراع، بلند به شمار می‌آید.

«گر بزنندم به تیغ در نظرش بی‌دریغ — دیدن او یک نظر صد چو منش خون‌بهاست» (سعدی)

پایه‌های آوایی	گَر	بِ	زَ	نَن	دَم	بِ	تیغ	دَر	نَ	ظَ	رَش	بی	دَ	ریغ
	دی	دَ	نِ	او	یک	نَ	ظَر	صَد	چُ	مَ	نَش	خون	بَ	هاست
وزن	مفتعلن				فاعلن			مفتعلن				فاعلن		
نشانه‌های هجایی	–	U	U	–	–	U	–	–	U	U	–	–	U	–

همان‌طور که می‌بینید هجای پایان نیم‌مصراع «تیغ» است که یک هجای کشیده است و در مقابل هجای «ظَر» قرار گرفته و یک هجای بلند به حساب آمده است.

اکنون به بیت زیر توجّه کنید:

«یک ره ز لب دجله منزل به مدایِن کن — وز دیده دوم دجله بر خاک مدایِن ران» (خاقانی)

پایه‌های آوایی	یِک	رَه	زِ	لَ	بِ	دِج	لِ	مَن	زِل	بِ	مَ	دا	یِن	کُن
	وَز	دی	دِ	دُ	وُم	دِج	لِ	بَر	خا	کِ	مَ	دا	یِن	ران
وزن	مفعولُ			مفاعیلن				مفعولُ			مفاعیلن			
نشانه‌های هجایی	–	U	–	–	–	U	–	U	–	–	–	–	U	–

@KonkurVIPBook